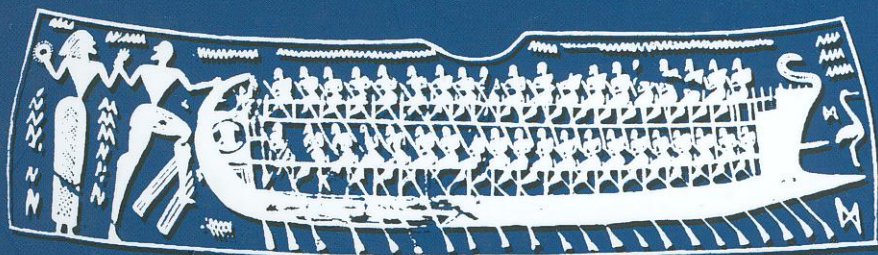

Ν. ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ - Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου
Ρόδος, 1 - 4 Νοεμβρίου 2002

ΑΘΗΝΑ 2004

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΥΠ.ΠΟ., ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΙΓΑΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ
&
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου
Ρόδος, 1 - 4 Νοεμβρίου 2002

Επιμέλεια: *N. ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ - Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ*

Αριθμός Εισαγωγής:	1240
Αριθμός ΑΔΕΚΤ:	707.ΣΠ.Λ/2004

ΑΘΗΝΑ 2004

Οι Πανεπιστημιακές Ανασκαφές στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης και η Παρουσία των Φοινίκων στο Βόρειο Αιγαίο

Μιχάλης Α. Τιβέριος

Οι ανασκαφές που διεξάγει από το 1994 το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης, εκεί όπου είχαμε τον πυρήνα της αρχαίας Θέρμης, της πιο σημαντικής πόλης του μυχού του Θερμαϊκού Κόλπου, πριν κτιστεί η Θεσσαλονίκη, δεν είναι ούτε οι πρώτες ούτε οι μόνες στην περιοχή αυτή. Οτι εδώ είχαμε έναν αρχαίο οικισμό ήταν γνωστό τουλάχιστον από τον 19ο αι., και σε κείμενα των αρχών του 20ου αι. υπάρχουν σχετικές αναφορές, ενώ αμέσως μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης έχουμε και τις πρώτες συστηματικές ανασκαφικές δραστηριότητες. Το 1917, σε διαλείμματα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, γαλλικά στρατεύματα ερευνούν στην περιοχή 26 τάφους, αγγλικά 3, ενώ τάφους φαίνεται ότι ανέσκαψαν και τα ρωσικά, τότε ακόμη τσαρικά, στρατεύματα. Το 1930 το νεοϊδρυμένο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο διεξάγει εδώ, υπό τη διεύθυνση του καθ. Κων. Ρωμαίου, μια ολιγόμηρη ανασκαφική έρευνα, ενώ το 1954 η διανοιξη της νέας παραλιακής οδού, που οδηγεί από τη Θεσσαλονίκη προς την Αρετσού, είχε ως αποτέλεσμα να κόψει στα δυο τον αρχαίο οικισμό και να φέρει στο φως σημαντικά ακίνητα και κινητά ευρήματα. Από το 1994 μαζί με το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο στην περιοχή έχει ενεργοποιηθεί και η ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, η οποία ερευνά κυρίως τα νεκροταφεία της αρχαίας πόλης¹.

Από τις πρόσφατες πανεπιστημιακές ανασκαφές² έχουν έλθει στο φως διάφορα οικοδομικά λείψανα, προφανώς από οικίες, που ανήκουν κυρίως σε δυο φάσεις. Από τα σπίτια της νεώτερης, που χρονολογείται

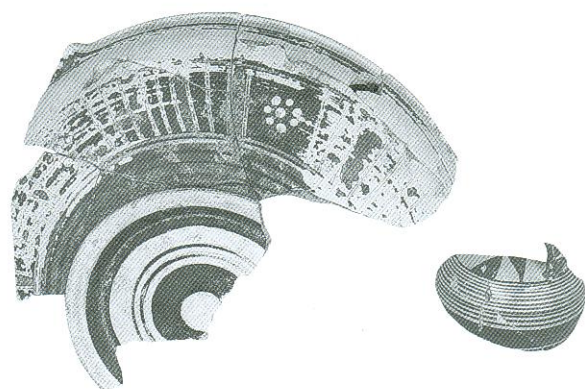
στην ύστερη Αρχαϊκή εποχή, έχουν αποκαλυφτεί ορθογώνια δωμάτια, ενώ ο εντοπισμός σε κάποια απ' αυτά μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων, κυρίως πίθων, επέτρεψε την αναγνώρισή τους ως πιθεώνων, δηλαδή ως αποθηκευτικών χώρων. Πιθεώνες εντοπίστηκαν και ανάμεσα στα δωμάτια των σπιτιών της παλιότερης φάσης, που και αυτή ανάγεται πιθανόν στους αρχαϊκούς χρόνους. Ως χώροι διαμονής και αποθήκευσης ερμηνεύτηκαν επίσης και ορισμένες ημιυπόγειες, συνήθως κυψελόμορφες και σπάνια και ορθογώνιες, κατασκευές, λαξευμένες, κατά ένα σημαντικό τμήμα τους, μέσα στο κιτρινωπό, αργιλώδες και σκληρό φυσικό έδαφος (φυσική κιμηλιά ή μάργα). Αντίστοιχες κατασκευές, που ορισμένες φορές είναι και διθάλαμες, είναι γνωστές και από αλλού και ιδιαίτερα από τις βόρειες ακτές του Εύξεινου Πόντου. Γραπτές πηγές επιτρέπουν να συσχετιστούν με διάφορους λαούς, όπως π.χ. με Φρύγες και Κιμμέριους. Και είναι γνωστό ότι Φρύγες ζούσαν στο χώρο της Μακεδονίας ακόμη και κατά τον 5ο αι. π.Χ., ενώ οι Κιμμέριοι στις αρχές του 7ου αι. π.Χ. εξαπλώθηκαν από τις βόρειες ακτές του Εύξεινου Πόντου στη Μ. Ασία και ίσως και στη νότια Βαλκανική. Τέλος, σημειώνω ότι τέτοια ημιυπόγεια διαιτήματα δεν φαίνεται να ήταν άγνωστα και από τους Μακεδόνες, οι οποίοι και τα ονόμαζαν «αργέλλαι»³.

Από τα κινητά ευρήματα των ανασκαφών μας σημειώνουμε τις μεγάλες ποσότητες «εγχώριας» και εισαγμένης κεραμικής, κυρίως αρχαϊκών χρόνων, συχνά έσοχης ποιότητας. Η «εγχώρια» κεραμική είναι χειροποίητη και

¹ Για βιβλιογραφία σχετική με τις, ως τώρα, ανασκαφικές δραστηριότητες στο Καραμπουρνάκι, βλ. Τιβέριος 1995-2000, 297 κ.εξ. σημ. 1-13.

² Για τις νεώτερες πανεπιστημιακές ανασκαφές, εκτός από τη βιβλιογραφία που αναφέρεται στο Τιβέριος 1995-2000, 299 σημ. 11, πρόσθεσε και τις ανασκαφικές αναφορές των Τιβέριου – Μανακίδου – Τοιαφάκη στα *AEMΘ* 11 (1997), 327 κ.εξ.· 12 (1998), 223 κ.εξ.· 13 (1999), 1667 κ.εξ.· 14 (2000), 205 κ.εξ.· 15 (2001), 215 κ.εξ.

³ Βλ. σχετικά Τιβέριος 1995-2000, 304-305 με βιβλιογραφία. *AEMΘ* 14 (2000), 208 κ.εξ., 211-212 με βιβλιογραφία. Για τους Κιμμέριους βλ. Hammond 1972, 427. Hammond – Griffith 1979, 53.

Εικ. 1. Πρωτοκορινθιακή (δεξιά) και κορινθιακή (αριστερά) κεραμική από το Καραμπουρνάκι. ΙΣΤ' ΕΠΚΑ.

Εικ. 2. Όστρακο υστερομυκηναϊκής ΙΙ περιόδου. Θεσσαλονίκη, Μουσείο Εκμαγείων Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ.

τροχήλατη, διακοσμημένη και αδιακόσμητη. Ανάμεσά της ξεχωρίζουν χειροποίητα αγγεία της λεγόμενης Εποχής του Σιδήρου με χαρακτή ή γραπτή διακόσμηση, αγγεία της λεγόμενης «ασημίζουσας» κεραμικής - που πιστεύω ότι κατασκευαζόταν στην περιοχή της σημερινής Αγχιάλου (αρχαία Σίνδος)⁴ -, μεγάλες χειροποίητες ή τροχήλατες οινοχόες αδιακόσμητες ή με απλή γραμμική διακόσμηση και μεγάλες ποσότητες από ωοκέλυφη, ιωνίζουσα, ερυθροβαφή κεραμική. Η τελευταία κατασκευαζόταν στο Καραμπουρνάκι και τα σχήματα των αγγείων της είναι, ως επί το πλείστον, συμποσιακά⁵. Η εισαγμένη κεραμική προέρχεται από τα σημαντικότερα κεραμικά εργαστήρια του αρχαίου ελληνικού κόσμου, κυρίως αρχαϊκών χρόνων, όπως της Αθήνας, της Κορίνθου (εικ. 1), της Λακωνίας και της ανατ. Ελλάδας⁶. Από

παλιότερες ανασκαφικές δραστηριότητες είναι γνωστή και μυκηναϊκή κεραμική, ανάμεσά της πιθανόν και ένα όστρακο από εισαγμένο αγγείο, που χρονολογείται στην Υστερομυκηναϊκή ΙΙ περίοδο (1500-1425 π.Χ.) (εικ. 2), σίγουρα μια από τις παλιότερες μυκηναϊκές μαρτυρίες, που μας είναι γνωστές από ολόκληρο το βόρειο Αιγαίο⁷. Ακόμη έχει βρεθεί τόσο από τις πρόσφατες όσο και από τις παλιότερες ανασκαφές εισαγμένη γεωμετρική κεραμική (10ος-8ος αι. π.Χ.), προερχόμενη από ευβοϊκά, αττικά και πιθανόν κυκλαδικά εργαστήρια. Ιδιαίτερη μνεία κάνουμε σε δυο αττικά όστρακα, από έναν σκύφο ή κάνθαρο και από έναν αμφορέα, της Μέσης Γεωμετρικής περιόδου (γύρω στο 800 π.Χ.), που σηματοδοτούν μια από τις παλιότερες βεβαιωμένες παρουσίες του Αττικού Κεραμικού στο βορειοελλαδικό χώρο⁸.

⁴ Για την κεραμική αυτή, βλ. Σ. Γιαματζίδης, 'Ασημίζουσα' κεραμική. Μια υπο-πρωτογεωμετρική εγχώρια κεραμική του βορειοελλαδικού χώρου, 1997 [κύρια μεταπτυχιακή εργασία η οποία έχει κατατεθεί στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ.].

⁵ Με την ανεύρεση κατά τις ανασκαφικές έρευνες του 2001 αγγείων της κεραμικής αυτής με εμφανή τα ίχνη από ατυχήματα, που προκλήθηκαν κατά τη διάρκεια του ψήσιματός τους, σε συνδυασμό και με τον εντοπισμό πολλών άψητων τμημάτων τους (βλ. άρθρο των Τιβέριου – Μανακίδου – Τοιαφάκη στο *ΑΕΜΘ* 15 [2001], 257-258, 262 εικ. 5) επιβεβαιώνεται η από καιρό διατυπωμένη άποψή μας ότι το βασικό κέντρο παραγωγής αυτής της «ωοκέλυφης, ιωνίζουσας, ερυθροβαφούς κεραμικής» ήταν το Καραμπουρνάκι. Βλ. π.χ. Τιβέριος 1995-2000, 309 και σημ. 44.

⁶ Για κεραμική ανατολικής Ελλάδας από το Καραμπουρνάκι, βλ. ειδικότερα Tsiafakis 2000.

⁷ Βλ. άρθρο Μ. Τιβέριου στο *ΑΕΜΘ* 1 (1987), 249-250 και σημ. 19, 255 εικ. 1. Το όστρακο, για το οποίο μιλούμε, βρέθηκε μέσα σε ερμάρτιο του Μουσείου Εκμαγείων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης μαζί με ευρήματα από τις ανασκαφές του καθ. Κ. Ρωμαίου στο Καραμπουρνάκι το 1930. Πρέπει ωστόσο να υπενθυμίσουμε το τί σχετικό γράφει ο Κ. Ρωμαίος, "Ανασκαφή στο Καραμπουρνάκι της Θεσσαλονίκης", στο *Αρχαίον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού, Επιτύμβιον Χρήστου Τσούνα*, Αθήναι 1941, 366 : «Σημαντικό όμως είναι, ότι δεν εσημειώθηκε κανένα αναμφισβήτητο κομμάτι της χαλκής εποχής, ούτε γνήσιο μυκηναϊκό, όπως υπήρχε λόγος να περιμένω». Ετσι δεν αποκλείεται το όστρακο αυτό τελικά να παρείσφρυσε στο ερμάρτιο με τα ευρήματα του Ρωμαίου από το Καραμπουρνάκι σε μεταγενέστερα χρόνια. Πάντως σήμερα γνωρίζουμε μυκηναϊκά όστρακα από το Καραμπουρνάκι, ενώ από το βορειοελλαδικό χώρο και πιο συγκεκριμένα από την Τορώνη, είναι γνωστή μυκηναϊκή κεραμική της ΥΕ ΙΙ περιόδου. Βλ. Cambitoglou – Papadopoulos 1993, 289 κ.εξ.

⁸ Βλ. *ΑΕΜΘ* 1 (1987), 250 και σημ. 21-23 και 256 εικ. 3,4α, 5. 6α-β. Υπενθυμίζουμε ότι από την Τορώνη είναι γνωστά αττικά αγγεία, που χρονολογούνται στην ΠΡΓ περίοδο. Βλ. π.χ. Cambitoglou – Papadopoulos 1988, 187 κ.εξ.

Εικ. 3. Εμπορικός κορινθιακός αμφορέας από το Καραμπουρνάκι. ΙΣΤ' ΕΠΚΑ.

Μεγάλος είναι ο αριθμός και των εμπορικών οξυπύθμενων αμφορέων διαφόρων εργαστηρίων του αρχαίου ελληνικού κόσμου, που έχουν βρεθεί στο Καραμπουρνάκι και με τους οποίους γινόταν η μεταφορά διαφόρων προϊόντων και κυρίως κρασιού και λαδιού. Έτσι γνωρίζουμε ότι στο λιμάνι της Θέρμης, έφταναν κατά τους υστερογεωμετρικούς, κυρίως αρχαϊκούς, αλλά και κλασικούς χρόνους, μεγάλες ποσότητες κρασιού βασικά από τη Χίο, αλλά και από άλλα μέρη της ανατολικής Ελλάδας, όπως π.χ. από τις Κλαζομενές, τη Μίλητο, τη Λέσβο, τη Μένδη, ενώ λάδι έφτανε, εκτός των άλλων, και από την Αθήνα, την Κόρινθο (εικ. 3), τη Σάμο⁹. Την έντονη εμπορική δραστηριότητα της Θέρμης μαρτυρούν και τα πολλά εγχάρακτα ή γραπτά, εμπορικά ως επί το πλείστον, σύμβολα και συμπλήματα, που απαντώνται πάνω σε αγγεία¹⁰, ενώ σε μια περίπτωση έχουμε και το όνομα ενός λαδέμπορα. Πρόκειται για έναν Αθηναίο κτηματία, ονόματι Καλλία, του οποίου το λάδι έφτασε στις πρώτες δεκαετίες του 6ου

Εικ. 4. Πάνω τμήμα τρίλοβης, πιθανόν φοινικικής ληκύθου. Θεσσαλονίκη, ΙΣΤ' ΕΠΚΑ.

αι. π.Χ. στον Θερμαϊκό Κόλπο¹¹. Και εκτός από ελληνικές επιγραφές¹² δεν λείπουν και ξενόγλωσσες¹³, από τις οποίες ιδιαίτερη μνεία κάνουμε σε μια καρική, που έχει, εμπορικό, πιθανότατα, περιεχόμενο¹⁴. Χωρίς αμφιβολία η αρχαία Θέρμη ήταν ένα κοσμοπολίτικο κέντρο και ακόμη ένας σταθμός συγκέντρωσης προϊόντων από πολλές περιοχές του αρχαίου κόσμου και πιθανής προώθησής τους προς την ενδοχώρα.

Έτσι δεν εκπλαγήκαμε όταν κατά τις ανασκαφικές έρευνες του 2001 εντοπίστηκε το άνω τμήμα μιας, κατά πάσα πιθανότητα, φοινικικής τρίλοβης ληκύθου (εικ. 4). Το εύρημα αυτό, που πιθανόν χρονολογείται στις τελευταίες δεκαετίες του 8ου και στις πρώτες του 7ου αι. π.Χ.¹⁵, έχει, παρά την αποσπασματικότητά του, σημαντικό ενδιαφέρον αφού, όπως όλοι γνωρίζουμε, ο εντοπισμός Φοινίκων στον ελλαδικό χώρο με βάση κεραμικές δημιουργίες παρουσιάζει εξαιρετικές δυσκολίες. Υποψιαζόμαστε βέβαια ότι το φοινικικό αγγείο από το Καραμπουρνάκι δεν πρέπει να είναι το

⁹ Βλ. Τιβέριος 1995-2000, 311 κ.εξ.

¹⁰ Βλ. Τιβέριος 1995-2000, 313. Βλ. και ανασκαφική αναφορά των Τιβέριου – Μανακίδου – Τσιαφάκη στο *AEMΘ* 14 (2000), 210 και 214 εικ. 6.

¹¹ Τιβέριος 2000, 519 κ.εξ.

¹² Βλ. και Παναγιώτου 1996, 132, 145-146 σημ. 16, 153 αρ. 6.

¹³ Τιβέριος 1995-2000, 309 κ.εξ., 313. Βλ. και ανασκαφική αναφορά των Τιβέριου – Μανακίδου – Τσιαφάκη στο *AEMΘ* 15 (2001), 257-258, 262 εικ.5.

¹⁴ Τιβέριος 1999, 1175 κ.εξ., 1181 εικ. 1.

¹⁵ Βρέθηκε σε επιφανειακό στρώμα, που περιείχε κεραμική διαφόρων εποχών, κυριαρχούσαν όμως όστρακα του 8ου και 7ου αι. π.Χ., βλ. *AEMΘ* 15 (2001), 259, 262 εικ. 8. Για ανάλογες φοινικικές οινόχες, βλ. π.χ. Aubet 1997, 258 εικ. 61 (κάτω δεξιά), 268 εικ. 66 (κάτω δεξιά), 269 εικ. 67 (κάτω δεξιά), 288 εικ. 69 (πάνω δεξιά). Moscati 1988β, 496, 501 (μεσαία) (P.Bartoloni). Ένα *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση της οινόχης μας, όχι βέβαια ισχυρό, είναι τα μέσα περίπου του 7ου αι. π.Χ. Ως γνωστόν, την εποχή αυτή οι Ασσύριοι εκμηδένισαν την Τύρο, το βασικό ως τότε κέντρο του φοινικικού εμπορίου, με επακόλουθο αυτό να διεξάγεται κυρίως στο δυτικό τμήμα της Μεσογείου με πρωταγωνίστρια την Καρχηδόνα. Το 572 π.Χ. η Τύρος καταστρέφεται από τη νεο-βαβυλωνιακή αυτοκρατορία. Βλ. π.χ. Aubet 1997, 49, 74· Mihly 1970, 36 κ.εξ., 47 κ.εξ.

μόνο, που έχει αποκαλυφτεί ως σήμερα από τον βορειοελλαδικό χώρο¹⁶. Η παρουσία Φοινίκων στο βόρειο Αιγαίο, αν δεν είχαμε κάποιες πληροφορίες από την αρχαία γραμματεία, θα ήταν συζητήσιμη¹⁷. Ετσι ευρήματα, όπως η παραπάνω οινοχόη, είναι καλοδεχόμενα, αφού μας επιτρέπουν, με τη βοήθεια και των γραπτών πηγών, να ανασυνθέτουμε σε σταθερότερη βάση άγνωστες πτυχές της ιστορίας της περιοχής.

Είναι γνωστό ότι στη Θάσο, πριν την αποικίσουν οι Πάριοι, είχαν εγκατασταθεί Φοινίκες¹⁸ με ηγήτη, σύμφωνα με την παράδοση, τον Θάσο, γιο του Φοίνικα ή του Αγήνορα (πρβλ. Πausanias, V 25, 12) ή του ίδιου του Ποσειδώνα. Για την παρουσία αυτή των Φοινίκων στη Θάσο, την πιο έγκυρη πληροφορία μας τη δίνει ο Ηρόδοτος (VI 47, πρβλ. και II 14). Σύμφωνα με τον πατέρα της ιστορίας, πριν φτάσουν οι Πάριοι άποικοι στο νησί, στις πρώτες δεκαετίες του 7ου αι. π.Χ., ήταν ήδη εγκατεστημένοι εδώ Φοινίκες, οι οποίοι και εκμεταλλεύονταν τα μεταλλεία χρυσού, που υπήρχαν στις ανατολικές του ακτές και πιο συγκεκριμένα στα Κοίνυρα (τα σημερινά Κοίνυρα) και στα Αίνυρα (στην περιοχή της σημερινής Ποταμιάς)¹⁹. Η πληροφορία αυτή του Ηροδότου έχει επιβεβαιωθεί, κατά κάποιο τρόπο, και από τον εντοπισμό των μεταλλείων αυτών²⁰. Στους Φοινίκες έχει αποδοθεί, ήδη από την αρχαιότητα

(πρβλ. Πausanias, V 25, 12), και η ιδιαίτερη έξαρση που γνωρίζει η λατρεία του Ηρακλή στη Θάσο, αφού, ως γνωστόν, οι Φοινίκες λάτρευαν ιδιαίτερα τον ήρωα (στη γλώσσα τους Βάαλ-Μελκάρθ)²¹. Υπενθυμίζω ότι ο Ηρόδοτος (II 44) αυτοπροσώπως είχε δει στην ίδια την Τύρο ναό του Θάσιου Ηρακλή²². Οι ανασκαφές στη Θάσο έχουν φέρει στο φως το Ηράκλειο με τα παλιότερα ευρήματά του να χρονολογούνται στα τέλη του 7ου και στις αρχές του 6ου αι. π.Χ.²³. Αλλά υπάρχουν και άλλες γραπτές μαρτυρίες, από τις οποίες μπορεί να ανιχνευθεί κάποια παρουσία Φοινίκων στο βόρειο Αιγαίο. Καταρχήν υπενθυμίζω ότι ήδη ο Ομηρος (*Ιλιάδα*, Ψ 740-745) γνωρίζει μια άφιξη Φοινίκων, και μάλιστα από τη Σιδώνα, στη Λήμνο. Από μεταγενέστερες γραπτές πηγές οι σχετικές πληροφορίες είναι περισσότερες. Έτσι π.χ. για την Τωρώνη υπήρχε παράδοση σύμφωνα με την οποία όφειλε το όνομά της σε μια κόρη του Ποσειδώνα και της Φοινίκης (Στεφ. Βυζ., λ. *Τωρώνη*), ενώ για τη Γαληψό, μια αποικία στη Θασιακή Περαία, ο Έναν γιο του Θάσου και της Τηλέφης (Στεφ. Βυζ., λ. *Γαληψός*). Ακόμη γραπτές πηγές αποδίδουν την πρώτη εκμετάλλευση των μεταλλείων χρυσού στο Παγγαίο στον ίδιο τον Κάδμο, ο οποίος, μαζί με την Αρμονία, έχουν μια παρουσία και στη γειτονική Σαμοθράκη²⁴. Υπενθυμίζω επίσης ότι το

¹⁶ Είναι πιθανόν στις αποθήκες των αρχαιολογικών μουσείων του γεωγραφικού αυτού χώρου να υπάρχει φοινικική κεραμική χωρίς ωστόσο να έχει αναγνωριστεί. Και παλιότερα είχα μιλήσει για πιθανή παρουσία Φοινίκων εμπόρων στο μυλό του Θερμαϊκού κόλπου, με αφορμή πληροφορία σύμφωνα με την οποία είχαν βρεθεί στην περιοχή Τούμια Θεσσαλονίκης, φοινικικές επιγραφές. Βλ. Τιβέριος 1997, 81 και 86 σημ. 33. Μετά από αυτοψία στα σχετικά ευρήματα, θεωρώ πιθανότερο να σχετίζονται αυτά με τη γνωστή εκστρατεία του Ξέρξη εναντίον της Ν. Ελλάδας και να προέκυψαν κατά τη διάρκεια της παραμονής των στρατευμάτων του Πέρση βασιλιά στην περιοχή. Βλ. Ηρόδοτος VII, 121, 123-124, 127-128, 130, 179, 183.

¹⁷ Πρβλ. Rouilloux 1954, 20.

¹⁸ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 725 κ.εξ.· Graham 1978, 88 κ.εξ.· Bonnet 1988, 351 κ.εξ.

¹⁹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 725 κ.εξ. Τα τοπωνύμια αυτά σχετίζονται με φοινικικές λέξεις και, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, με σημιτικές ρίζες που σημαίνουν χρυσό και άργυρο, βλ. Salviat – Servais 1964, 284, σημ. 2-3.· Rouilloux 1982, 93, σημ. 13. Για ονόματα της θασιακής προσωπογραφίας με σημιτική προέλευση, βλ. Rouilloux 1982, 94, σημ. 20 με βιβλιογραφία. 1954, 19 κ.εξ.

²⁰ Ωστόσο η χρήση τους, με τα ως σήμερα γνωστά δεδομένα, δεν μπορεί να αναχθεί πριν από το 500 π.Χ. Βλ. σχετικά Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 725 κ.εξ. με βιβλιογραφία.

²¹ Βλ. Graham 1978, 89 κ.εξ.· Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 728 με βιβλιογραφία.

²² Πρβλ. και Πausanias V 25, 12.

²³ Grandjean – Salviat 2000, 142 κ.εξ.· Launey 1944· Roux 1979, 191 κ.εξ.· des Courtils – Pariente 1991, 67 κ.εξ.· des Courtils *et al.* 1996. *BCH* 109 (1985), *Chron.* 881 κ.εξ.· 110 (1986), *Chron.* 802 κ.εξ.

²⁴ Graham 1978, 88 κ.εξ.· Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 727 σημ. 110· Edwards 1979, 47, σημ. 48-50. Υπενθυμίζω ότι και ο Φινεύς, ο γνωστός βασιλιάς της Θράκης, θεωρείτο επίσης γιός του Φοίνικος ή του Αγήνορος, ενώ μια σύζυγός του, η Ειδοθή, ήταν αδελφή του Κάδμου. Βλ. π.χ. Κακριδής 1986, 150 κ.εξ. (Ε. Δρακωνάκη-Καζαντζάκη). Και βέβαια σημειώνω και τη συσχέτιση, που έχουν κάνει ορισμένοι μελετητές, της λέξης Κάβειρος με τη σημιτική λέξη Kabir (= μεγάλος), υπενθυμίζοντας συγχρόνως την πιθανότητα η λατρεία των Καβείρων να έχει εξαπλωθεί στο Αιγαίο με τη συνδρομή του φοινικικού εμπορίου. Βλ. π.χ. Burkert 2002, 34, 58-59.

όνομα της ιωνικής αποικίας των Αβδήρων θεωρείται από ορισμένους ερευνητές φοινικικό²⁵, ενώ υπάρχει και η άποψη ότι ο «βίβλιος (ή βύβλιος) οίνος» της περιοχής της Οισύμης, στην Περαία των Θασίων, πήρε το όνομά του από τα κλήματα, που έφεραν εδώ Φοίνικες από τη Βύβλο της Φοινίκης²⁶. Τέλος, σημειώνω ότι και αρχαιολογικά ευρήματα από τον βορειοελλαδικό χώρο έχουν σχετιστεί με Φοίνικες, όπως π.χ. ορισμένα ελεφαντοστέινα έργα²⁷ ή κάποιες δημιουργίες της υαλουργίας, όπως π.χ. πολύχρωμες ψήφοι (χάνδρες)²⁸, αν και υπάρχουν μελετητές που αμφισβητούν τη σχέση των ευρημάτων αυτών με τους Φοίνικες²⁹. Επίσης σημειώνω ότι κάποια αρχιτεκτονικά στοιχεία του ναού του Ηρακλή στη Θάσο - ο ίδιος ο Ηρόδοτος (II 44) μας λέει ότι το «ἱρόν Ηρακλέους» στη Θάσο το «έκτισαν» Φοίνικες - έχουν θεωρηθεί φοινικικά³⁰. Ίσως δεν είναι άσχετο να αναφέρουμε εδώ και ορισμένα κυπριακά ευρήματα από το βορειοελλαδικό χώρο, αφού είναι γνωστές οι σχέσεις των Κυπρίων με τους Φοίνικες στην Εποχή του Σιδήρου και ειδικότερα από τον 9ο αι. π.Χ., όταν Φοίνικες εγκαταστάθηκαν στο Κίτιο³¹. Ετσι π.χ. ένας αμφορέας SOS του 7ου αι. π.Χ. από τη Μένδη, φέρει μια χαρακτή επιγραφή η οποία, σύμφωνα με την άποψη των μελετητών της, είναι γραμμένη σε συλλαβογράμματο κυπριακό αλφάβητο³², ενώ από το βορειοελλαδικό χώρο δεν είναι άγνωστη

και κυπριακή κεραμική γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων³³.

Με βάση όσα είπαμε παραπάνω, υπάρχουν στοιχεία που βεβαιώνουν για μια φοινικική παρουσία στο βορειοελλαδικό χώρο. Ωστόσο δεν είναι τέτοιες ποσότητες και σημασίας ώστε να στηρίξουν απόψεις σαν κι αυτές, που έχει διατυπώσει ο Graham και σύμφωνα με τις οποίες στο βόρειο Αιγαίο, πριν τα μέσα του 7ου αι. π.Χ., είχαμε φοινικική κυριαρχία³⁴. Η παρουσία των Φοινίκων στο γεωγραφικό αυτό χώρο, ίσως από τον 9ο αι. αλλά πιο πιθανόν στον 8ο αι. π.Χ.³⁵, πρέπει να σχετιζόταν κυρίως με εμπορικές δραστηριότητες και μάλιστα όχι ιδιαίτερα έντονες, αφού Έλληνες και κυρίως Ευβοείς από πολύ νωρίς είχαν ήδη εγκατασταθεί στη Χαλκιδική και πιθανόν και σε περιοχές του μυχού του Θερμαϊκού Κόλπου³⁶, που ασφαλώς θα περιόριζαν τις κινήσεις τους. Για κάποιο χρονικό διάστημα πιθανόν να εκμεταλλεύτηκαν περιοχές ανατολικά του Στρυμόνα και ορισμένα μεταλλεία. Αλλά και αυτά για μικρό χρονικό διάστημα, αφού πολύ γρήγορα και η περιοχή αυτή, μέσα στο πρώτο μισό του 7ου αι. π.Χ., περιήλθε στη δικαιοδοσία κυρίως Ελλήνων αποίκων, όπως των Θασίων-Παρίων.

Οπωσδήποτε οι εμπορικές δραστηριότητες των Φοινίκων στο Αιγαίο, στο σημαντικό αυτό θαλάσσιο χώρο, θα συνοδεύονταν, για κάποιο χρονικό διάστημα

²⁵ Graham 1992, 44 κ.εξ.

²⁶ Salviat 1990, 462 κ.εξ.

²⁷ Βλ. π.χ. Graham 1978, 86 σημ. 249, 91.

²⁸ Βλ. π.χ. άρθρο Τιβέριου - Γιματζίδη στο *AEMΘ* 14 (2000), 200, 200-201 σημ. 14, 203, εικ. 8. Υπενθυμίζω ότι ο Ομηρος (*Οδυσ.*, ο 415-416) γνωρίζει ότι οι Φοίνικες ήταν και έμποροι «αθρμάτων».

²⁹ Για τις πολύχρωμες γυάλινες χάντρες, βλ. *AEMΘ* 14 (2000), 200 και σημ. 12-14. Schmid 2000-01, 115 κ.εξ.

³⁰ des Courtils - Pariente 1988, 121. Ωστόσο οι παραπάνω μελετητές εκφράζουν αμφιβολίες για την παράδοση που θέλει τους Φοίνικες να έχουν ιδρύσει τη λατρεία του Ηρακλή στο Ηράκλειο της Θάσου. Πρβλ. des Courtils - Pariente 1991, 73 σημ. 19. Bonnet 1988, 356.

³¹ Βλ. π.χ. Korcke 1990, 94 και 92 σημ. 523 με βιβλιογραφία.

³² Vokotroulou - Christidis 1995, 5 κ.εξ. Οι παραπάνω συγγραφείς κάνουν λόγο για αττικό αμφορέα SOS, ωστόσο δεν αποκλείεται να πρόκειται για ευβοϊκό.

³³ Βλ. π.χ. Gjerstad 1948, 268 (από το «προπερικό» στρώμα της Ολύμπου). Αδημοσίευτη κυπριακή κεραμική. έχει βρεθεί πιθανότατα και σε γεωμετρικά στρώματα της Αγχιάλου, στο Θερμαϊκό Κόλπο.

³⁴ Graham 1978, 96 κ.εξ. Ο D. Van Berchem, 1967, 88 κ.εξ., θεωρεί ότι μια εξάπλωση της λατρείας του Ηρακλή Μελικέρτη, που παρατηρείται στο ανατολικό Αιγαίο, πρέπει να οφείλεται σε παρουσία Φοινίκων στα μέρη αυτά. Ετσι κάνει λόγο για φοινικικά εμπόρια στο γεωγραφικό αυτό χώρο.

³⁵ Η πληροφορία του Ηροδότου (II 44), σύμφωνα με την οποία οι Φοίνικες έφτασαν στη Θάσο πέντε γενιές πριν εμφανιστεί στον ελληνικό χώρο ο Ηρακλής, ο γιος του Αμφιτρώωνος, δεν μπορεί να γίνει πιστευτή.

³⁶ Tiverios (υπό έκδ.).

Εικ. 5. *Θηραϊκός
«υπο-γεωμετρικός» πιθαμφορέας.
Θήρα, Αρχαιολογικό Μουσείο.*

Εικ. 6. *Θηραϊκός
«υπο-γεωμετρικός» πιθαμφορέας.
Θήρα, Συλλογή Νομικού.*

Εικ. 7. *Κυπριακός
πιθαμφορέας.
Λάρνακα, Επαρχιακό Μουσείο.*

μα, και από ορισμένες μόνιμες εγκαταστάσεις³⁷. Και εκτός από τη Θάσο, υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες, συνεπικουρούμενες σε μερικές περιπτώσεις και από αρχαιολογικά ευρήματα, που βεβαιώνουν ότι και σε κάποια άλλα μέρη υπήρξαν μικρές φοινικικές εγκαταστάσεις³⁸. Κάτι τέτοιο μπορεί να λεχθεί π.χ. για τη Θήρα, όπου από τον Ηρόδοτο (IV 147) μαθαίνουμε για μια φοινικική εγκατάσταση³⁹, που είχε ζωή πάνω από δυο αιώνες πριν από την ίδρυση της Κυρήνης το 631 π.Χ.

Παραμένοντας στη Θήρα, θα κλείσω την εισήγησή μου διατυπώνοντας κάποιες σκέψεις σχετικά με κεραμικά ευρήματα, που έχουν βρεθεί στο νησί αυτό. Δεν αποκλείω την περίπτωση η φοινικική ή καλύτερα

φοινικο-κυπριακή παρουσία στη Θήρα να έχει συμμετοχή, έστω και έμμεση, στη δημιουργία των γνωστών θηραϊκών «υπο-γεωμετρικών πιθαμφορέων» (εικ. 5-6) που, όπως πιστεύει ομόφωνα η έρευνα, είναι παραγωγή του νησιού αυτού⁴⁰. Οι ομοιότητες που αυτοί παρουσιάζουν, κυρίως ως προς το σχήμα και την τεχνολογία τους, με ανάλογους και σύγχρονους πιθαμφορείς από την Κύπρο, κυρίως της «δίχρωμης κεραμικής IV»⁴¹ (εικ. 7-8), πιστεύω ότι μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε μια τέτοια σκέψη. Όπως είπαμε και παραπάνω οι σχέσεις Κυπρίων και Φοινίκων είναι γνωστές⁴², ενώ από την ίδια τη Θήρα δεν είναι άγνωστη και κυπριακή κεραμική και μάλιστα σε σημαντικές ποσότητες, όπως και φοινικικές δημιουρ-

³⁷ Υπενθυμίζω βέβαια ότι ο Όμηρος δεν γνωρίζει καμιά μόνιμη φοινικική εγκατάσταση στον κυρίως ελληνικό χώρο, πρβλ. Aubet 1997, 103. Οπωσδήποτε όμως δεν θεωρώ πειστικές απόψεις, σύμφωνα με τις οποίες «οι αναφερόμενοι (από τις γραπτές πηγές) Φοίνικες δεν είναι ο συγκεκριμένος σημιτικός λαός ... αλλά Μυκηναίοι από τα ανατολικά παράλια του Αιγαίου» και «ότι με τον όρο Φοίνικες, όπως και με τους αντίστοιχους όρους Κάρες και Λέλεγες, πρέπει να συμπεριλάβουμε όλα τα κρητομυκηναϊκά στοιχεία, που κατοικούσαν στα παράλια της Μικράς Ασίας ...». Για τη σχετική συζήτηση με βιβλιογραφία, βλ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 727.

³⁸ Βλ. π.χ. Van Berchem 1967, 88 κ.εξ.· Graham 1978, 89 κ.εξ.· Μαζαράκης Αιινάν 2000β, 215 κ.εξ. Για μια βιβλιογραφία σχετική με τη φοινικική παρουσία στο Αιγαίο, βλ. Μαζαράκης Αιινάν 2000β, 215-216 σημ. 699-700· Kourou – Grammatikaki 1998, κυρίως 237-238 σημ. 2 και 8· Kourou 2002γ, 1067 κ.εξ.· Bonnet 1996, 87 κ.εξ.· Baslez 1987, 267 κ.εξ.· πρόσφατα Bourogiannis 2000, 9 κ.εξ.

³⁹ Πρβλ. Kukahh 1955, 17 και σημ. 34. Για πιθανά φοινικικά ευρήματα από τη Θήρα, βλ. και Kourou – Grammatikaki 1998, 245 κ.εξ., πίν. 20.

⁴⁰ Για τους πιθαμφορείς αυτούς, βλ. Dragendorff 1903, 134 κ.εξ.· Pfuhl 1903, 96 κ.εξ.· Coldstream 1968, 186 κ.εξ. και κυρίως 188 κ.εξ., με βιβλιογραφία.

⁴¹ Για τα κυπριακά αυτά αγγεία βλ. π.χ. Gjerstad 1948, 62 κ.εξ. και κυρίως 64.

⁴² Βλ. παραπάνω σημ. 31.

γίες⁴³ μαζί με έναν μεγάλο αριθμό «συρο-παλαιστινιακών» αντικειμένων⁴⁴. Αν δεχτούμε ότι πράγματι στη Θήρα είχαμε φοινικο-κυπριακή παρουσία⁴⁵, τότε ίσως βρίσκουν εξήγηση και οι κάποιες ομοιότητες, που διαπιστώνονται ανάμεσα στο διακοσμητικό σύστημα και σε επιμέρους μοτίβα των αγγείων του «γραμμικού νησιώτικου ρυθμού» (εικ. 9-10), που πιστεύω ότι έχουν κατασκευαστεί στο νησί αυτό⁴⁶, και σε σύγχρονα κυπριακά αγγεία⁴⁷. Το ότι τα αγγεία του γραμμικού νησιώτικου ρυθμού, «η πιο καθαρή έκφραση του νησιώτικου ελληνικού χαρακτήρα» σύμφωνα με τον Matz⁴⁸, δεν φαίνεται να έχουν κατασκευαστεί από θηραϊκό πηλό⁴⁹, αυτό δεν αποτελεί λόγο για να αποκλειστεί η

Εικ. 8. Κυπριακός πιθαμφορέας. Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο.

⁴³ Βλ. Kourou – Grammatikaki 1998, 245 κ.εξ., πίν. 20.

⁴⁴ Βλ. Gjerstad 1948, 267-268, 315, 425 και κυρίως Sigalas 2000, 244. Τα «συρο-παλαιστινιακά» αντικείμενα και ένας μεγάλος αριθμός μικρών κυπριακών ληκύθων ήλθαν στο φως από τις πρόσφατες έρευνες του Ch. Sigalas στον λεγόμενο «τάφο Schiff», οι οποίες και έδειξαν ότι εδώ είχαμε ένα ιερό Αφροδίτης. Η έντονη παρουσία «φοινικικών» και κυπριακών ευρημάτων στο ιερό αυτό (βλ. και παραπάνω και σημ. 43), σε συνδυασμό και με την «ασυνήθιστη» μορφή του, μας βάζει σε υποψία μήπως στην ίδρυσή του, στα τέλη του 8ου αι. π.Χ., έχουν παίξει κάποιο ρόλο Φοίνικες της Κύπρου. Για το ιερό αυτό, βλ. και Σιγάλας 2002, 31.

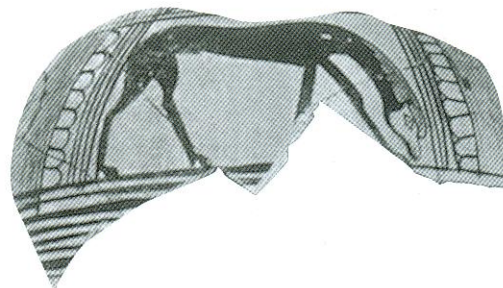
⁴⁵ Πιθανόν και ένα εύρημα από την Κρήτη θα μπορούσε να σχετιστεί με την παρουσία αυτή. Όπως ανακοίνωσε ο Ν. Σταμπολίδης στις εργασίες του συνεδρίου αυτού (βλ. ανακοίνωση στον ίδιο τόμο) σε τάφο της Ελεύθερας μια φοινικική χάλκινη φιάλη κάλυπτε το στόμιο ενός ΥΓ θηραϊκού αγγείου!

⁴⁶ Βλ. Τιβέριος 1989α, 32 κ.εξ. Για τα αγγεία του «γραμμικού νησιώτικου ρυθμού», βλ. Pfuhl 1903, 183 κ.εξ.· Dragendorff 1903, 198 κ.εξ.· Ζαφειρόπουλος 1983, 153 κ.εξ.· Τιβέριος 1989α, 32 κ.εξ. και σημ. 6 μια βιβλιογραφία· και τελευταία Knauss 1997, όπου και όλη η σχετική συζήτηση και βιβλιογραφία

⁴⁷ Τόσο σε αγγεία του «γραμμικού νησιώτικου ρυθμού» όσο και σε σύγχρονα κυπριακά κυρίως της «διχρώμης κεραμικής IV» και της «λευκής γραπτής κεραμικής III» (White-Painted III) απαντάται το διακοσμητικό σύστημα «μετοπών» και «τριγύφων», που σχηματίζεται από συστάδες κάθετων γραμμών. Μερικές φορές τόσο στα κυκλαδικά όσο και στα κυπριακά αγγεία, ανάμεσα στις συστάδες των κάθετων γραμμών παρεμβάλλονται ενάλληλες γωνίες, ρόμβοι, στήλη με κυματοειδές μοτίβο. Ακόμη συνηθισμένο κύριο διακοσμητικό μοτίβο στα αγγεία αυτά είναι ένα πουλί, το οποίο και διακοσμεί την κύρια «μετόπη», ενώ κοινά είναι, μερικές φορές, και τα μοτίβα που διακοσμούν τις πλαϊνές «μετόπες» τους, όπως μεγάλοι φυλλωτοί ρόδακες, αντιθετικά τρίγωνα κ.ά. Βλ. π.χ. Pfuhl 1903, ένθετος πίν. XXVI, 4 (ρόμβοι), XXVIII (ενάλληλες γωνίες). Knauss 1997, πίν. 9α (μεγάλος φυλλωτός ρόδακας), 10c (αντιθετικά τρίγωνα), 20i (στήλη με κυματοειδές μοτίβο). Karageorghis – des Gagniers 1974, 341, 344 (ενάλληλες γωνίες), 344 (ρόμβοι), 345 (στήλη με κυματοειδές μοτίβο), 346-347 (μεγάλοι φυλλωτοί ρόδακες), 356 (αντιθετικά τρίγωνα). 1979, 82 (στήλη με κυματοειδές μοτίβο). *Αρχαία Κυπριακή Τέχνη στο Μουσείο Πιερρίδη* (Αθήνα 2001), 93 («τρίγλυφα» από συστάδες κάθετων γραμμών και με παρουσία στήλης με κυματοειδές μοτίβο). Οι ομοιότητες αυτές πιθανότατα οφείλονται σε αμοιβαίες αλληλοεπιδράσεις ανάμεσα σε Κυκλαδίτες και σε Κυπρίους κεραμείς. Και επειδή η ανεύρεση των αγγείων του «γραμμικού νησιώτικου ρυθμού» εκτός Κυκλάδων είναι πολύ περιορισμένη, βλ. Knauss 1997, 145 κ.εξ., είναι πιθανότερο οι επιδράσεις αυτές να εξηγηθούν μέσω της παρουσίας Κυπρίων-Φοινίκων στην ίδια τη Θήρα. (Για πιθανές θηραϊκές επιδράσεις σε κυπριακά αγγεία βλ. Gjerstad 1948, 309 και αντίστοιχες κυπριακές σε αγγεία του κυρίως ελληνικού χώρου κατά τους γεωμετρικούς και αρχαϊκούς χρόνους, βλ. Demetriou 1989, 3 κ.εξ., 83 κ.εξ. Πρβλ. και Åkerström 1943, 65. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι παρόμοιες ομοιότητες και μάλιστα πολύ πιο χαρακτηριστικές αλλά και συγχρόνως πολύ πιο δυσκολοερμήνευτες, παρατηρούνται και ανάμεσα σε αγγεία του «γραμμικού νησιώτικου ρυθμού» και σε πολύ παλιότερα μυκηναϊκά (ΥΜ ΙΙΙΓ, κυρίως του ρυθμού του Σιτοβολώνος) ή ακόμη και σε φιλισταϊκά αγγεία (εικ. 11-12), βλ. π.χ. Desborough 1964, πίν. 8 (τα δυο πάνω αριστερά), πίν. 19 (a,b). Οι ομοιότητες αυτές, αν δεν είναι τυχαίες, βεβαιώνουν ότι διακοσμητικά μοτίβα της Υστερης Εποχής του Χαλκού - εδώ υπενθυμίζουμε ότι πρόκειται κυρίως για την κεραμική ΥΕ ΙΙΙΓ ΙΒ του Furumark, την οποία ο ίδιος μελετητής την έχει συσχετίσει με τη φιλισταϊκή και η οποία έχει βρεθεί κυρίως στο Αιγαίο, στην Κύπρο, στις συροπαλαιστινιακές ακτές και σε παράλιες θέσεις της Μ. Ασίας - ήταν γνωστά σε κεραμείς που δούλευαν στις Κυκλάδες κατά την ΥΓ περίοδο. Αλλά το πώς ήταν γνωστή και αν ο' αυτή τη γνωριμία έχουν παίξει ρόλο κεραμείς π.χ. από την Κύπρο, είναι ερωτήματα για τα οποία δεν μπορεί να δοθεί μια τεκμηριωμένη απάντηση. Υπενθυμίζω πάντως ότι ανάμεσα στους πιθανούς τόπους προέλευσης των Φιλισταίων ογκοκαταλέγονται και νησιά του Αιγαίου (βλ. π.χ. Dothan 1973, 187), ενώ η προέλευση της ίδιας της φιλισταϊκής κεραμικής έχει αναζητηθεί και στην Κύπρο (βλ. π.χ. Desborough 1964, κυρίως 211 κ.εξ., 238 κ.εξ. Για την Φιλιστία και την Κύπρο στον 12ο και 11ο αι. π.Χ., βλ. Μ. Ιακονου 1998, 3 κ.εξ. Ως προς το πώς μοτίβα της διακόσμησης της κεραμικής της ΥΕΧ είχαν επιβιώσει στον 8ο αι. π.Χ., θα μπορούσε κανείς να υπο-

Εικ. 9. *Αμφορέας του «γραμμικού νησιώτικου ρυθμού».*
Θήρα, Αρχαιολογικό Μουσείο.

Εικ. 10. *Αμφορέας του «γραμμικού νησιώτικου ρυθμού».*
Θήρα, Αρχαιολογικό Μουσείο.

πιθανότητα να έχουν πλαστεί στη Θήρα. Κάλιστα για την κατασκευή τους θα μπορούσε να είχε γίνει εισαγωγή πηλού⁵⁰. Μας επιτρέπεται π.χ. να υποθέσουμε ότι οι κεραμείς που φτιάχνανε τα αγγεία αυτά, μη βρίσκοντας στο νησί κατάλληλο πηλό⁵¹, κάνανε εισαγωγή πηλού από κάποιο άλλο μέρος. Αν μάλιστα οι κεραμείς αυτοί προέρχονταν από άλλο κυκλαδονήσι, κάτι που δεν μπορεί να αποκλειστεί, είχαμε δηλαδή εδώ την

περίπτωση ενός «περιπλανώμενου» κεραμικού εργαστηρίου⁵², είναι πιθανόν να έκαναν εισαγωγή πηλού από το νησί της προέλευσής τους⁵³. Ως γνωστόν, στα αγγεία του «γραμμικού νησιώτικου ρυθμού» πολλοί ερευνητές βλέπουν στοιχεία παριανά και κυρίως ναξικά⁵⁴. Ωστόσο τέτοια αγγεία απουσιάζουν ή έχουν μια πολύ μικρή παρουσία στα δύο αυτά ιωνικά νησιά⁵⁵, παρά τις εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες των τελευ-

θέσει μια συνέχιση της παρουσίας τους και μετά το τέλος του μυκηναϊκού κόσμου, πάνω σε αντικείμενα από φθαρτά υλικά, όπως π.χ. είναι τα ενδύματα, αλλά πιθανόν και πάνω σε αγγεία, όπως μας επιτρέπει να υποθέσουμε ένας ευβοϊκός γεωμετρικός κρατήρας από τη Χαλκίδα (Andreïomenou 1992, 106, εικ. 7 αρ. 101 και 122, εικ. 13 αρ. 101). Στο αγγείο αυτό συναντούμε το σπάνιο για την εποχή μοτίβο των επαλληλών «γλωσσών» διατεταγμένων σε μια κάθετη στήλη, που πλαισιώνεται από κάθετες γραμμές. Πρόκειται για μοτίβο ιδιαίτερα γνωστό τόσο σε υστερομυκηναϊκά και φιλοισταϊκά αγγεία (εικ. 12) όσο και σε αγγεία του «γραμμικού νησιώτικου ρυθμού» (εικ. 10). Οπωσδήποτε η Κύπρος, η Εύβοια αλλά και η Θήρα, με τους Φοινικο-Κυπρίους, είναι τόποι όπου θα μπορούσαν να είχαν συμβάλει στην αναβίωση υστερομυκηναϊκών και φιλοισταϊκών διακοσμητικών στοιχείων κατά τη διάρκεια των γεωμετρικών χρόνων.

⁴⁸ Βλ. Ζαφειρόπουλος 1983, 153.

⁴⁹ Knauss 1997, 9, 150

⁵⁰ Για εισαγωγή πηλού στην αρχαιότητα βλ. π.χ. Τιβέριος 1989β, 620 και σημ. 45 μια βιβλιογραφία· Knauss 1997, 169 σημ. 764 μια βιβλιογραφία. Βλ. ακόμη Lemos 1991, 2, 211-212, 224. Αν δεχτούμε τα αποτελέσματα των σχετικών ερευνών, σύμφωνα με τα οποία τα παριανά, κάποτε «μηλιακά» αγγεία, είναι κατασκευασμένα από ναξιώτικο πηλό, τότε θα πρέπει να υποστηρίξουμε ότι και Πάριοι κεραμείς κάνανε εισαγωγή πηλού από τη Νάξο! (βλ. Knauss 1997, 167, 169).

⁵¹ Πρβλ. Knauss 1997, 166.

⁵² Για τέτοια εργαστήρια, που πιθανότατα ήταν συχνά στο χώρο των Κυκλάδων εξαιτίας του μικρού μεγέθους των νησιών τους και της μικρής αγοραστικής τους δυνατότητας, σε συνδυασμό βέβαια και της μικρής απόστασης που χωρίζει το ένα νησί από το άλλο, βλ. π.χ. Τιβέριος 1989β, 617 κ.εξ. με βιβλιογραφία.

⁵³ Για μια ανάλογη περίπτωση βλ. π.χ. Lemos 1991, 2, 211-212, 224.

⁵⁴ Βλ. Knauss 1997, 4 κ.εξ. (όπου μια επισκόπηση της ως σήμερα σχετικής έρευνας με βιβλιογραφία), 145, 152 κ.εξ., 156 κ.εξ., 161 κ.εξ. Για τη σχέση των αγγείων του «γραμμικού νησιώτικου ρυθμού» με τη Νάξο, βλ. Knauss 1997, σποράδην και 172 κ.εξ. (στα συμπεράσματα). Υπενθυμίζω ότι καλλιτεχνικές σχέσεις Νάξου-Θήρας είναι γνωστές (για μια βιβλιογραφία, βλ. Τιβέριος 1989α, 35 σημ. 21).

⁵⁵ Knauss 1997, 145 κ.εξ. Βλ. και Ζαφειρόπουλος 1983, 168-169.

Εικ. 11. Φιλισταϊκά αγγεία. Ιερουσαλήμ, Μουσείο του Ισραήλ (αριστερά), Ramallah (;), Αρχαιολογικό Μουσείο της Παλαιστίνης (δεξιά).

Εικ. 12. Φιλισταϊκά αγγεία. Ramallah (;), Αρχαιολογικό Μουσείο της Παλαιστίνης.

ταίων ετών σ' αυτά⁵⁶. Και δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι τα αγγεία αυτά είναι επίσης εξαιρετικά σπάνια και στο πανιώνιο ιερό της Δήλου⁵⁷, ενώ απουσιάζουν εντελώς και από τη Θάσο, τη γνωστή αποικία των Παρίων του βόρειου Αιγαίου, όπου η παριανή κεραμική έχει μια έντονη παρουσία⁵⁸. Όλα τα παραπάνω μας κάνουν να υποστηρίζουμε ότι ο βασικός τόπος κατασκευής των αγγείων του «γραμμικού νησιώτικου ρυθμού» πρέπει να είναι η δωρική Θήρα. Και αυτό ενισχύεται ακόμη περισσότερο από την ανεύρεση στο νησί αυτό και μικύλων τέτοιων αγγείων⁵⁹, όπως και από την παρουσία εδώ αγγείων του ρυθμού αυτού που αντιπροσωπεύουν όλες τις βαθμίδες της εξέλιξής τους, δηλαδή από το 730 π.Χ. περίπου ως τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.⁶⁰.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Κάντα: Θέλω να πιάσω την ιστορία από τα παλαιότερα, σχετικά με την προκλητική ερώτηση που κάνα-

τε στο τέλος. Να πιάσω την Κύπρο και τα φιλισταϊκά. Τα εικονιστικά θέματα, που απαντούν στα αγγεία των Φιλισταίων αλλά και της Κύπρου, πιστεύω ότι πολλά από αυτά προέρχονται από την Κρήτη και είναι μία μεταφορά που έγινε τον 12ο / 11ο αι. π.Χ. με μετακινήσεις πληθυσμών. Υπάρχουν πάρα πολλά παραδείγματα και θεμελιώνεται. Εκείνο που δεν είναι ευρύτερα γνωστό είναι ότι Δίχρωμη κεραμική έχουμε και στην Κρήτη. Δεν είναι πολύ κοινό αλλά υπάρχει σε σαρκοφάγους της ΥΜ ΙΙΙ και σε κάποια αγγεία. Οι ομοιότητες είναι φανερές και δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι η Θήρα μετά την έκρηξη ερημώθηκε. Σίγουρα οι άνθρωποι του Αιγαίου, που έχουν αναπτύξει αυτήν την κοινή κουλτούρα - την Αιγαιακή κοινή - και οι οποίοι μετακινούνταν από τα Δωδεκάνησα, από την Κρήτη προς την Κύπρο, προς τις ακτές της Μ. Ασίας, έχουν επιβιώσει και στους μεταγενέστερους χρόνους. Αυτοί, λοιπόν, που ήρθαν και εγκαταστά-

⁵⁶ Στην Πάρο π.χ., εκτός των άλλων, έχουν ανασκαφεί και νεκροταφεία (βλ. Ζαρηγορούλου 1994, 127 κ.εξ.).

⁵⁷ Βλ. Κναυς 1997, 145 κ.εξ. Αντίθετα δεν εκπλήσσει η απουσία αυτή αν δεχτούμε ότι τα αγγεία κατασκευάζονταν στη Θήρα, ένα, ως γνωστόν, δωρικό νησί.

⁵⁸ Βλ. π.χ. Τιβέριος 1989β, 615 κ.εξ.

⁵⁹ Βλ. Dragendorff 1903, 20 εικ. 23.

⁶⁰ Βλ. π.χ. Ζαφειρόπουλος 1983, 153 κ.εξ.- Κναυς 1997, 133 κ.εξ. Το εργαστήριο δηλαδή αυτό φαίνεται ότι δραστηριοποιήθηκε περίπου για τρεις γενιές.

θηκαν στη Θήρα φέρνουν μαζί τους αυτή την πολιτιστική ενότητα και νομίζω ότι ενδεχομένως από εκεί προέρχεται η ομοιότητα.

Τιβέριος: Να σας πω. Με τα φιλισταϊκά αγγεία δεν ασχολούμαι και δεν ξέρω πολλά πράγματα. Πήρα, λοιπόν, να διαβάσω για τους Φιλισταίους και μπερδεύτηκα. Διότι από τις παραδόσεις του καθηγητή μου, του αείμνηστου Πλάτωνα, που μας έλεγε για τις σχέσεις τους με το Αιγαίο, φτάσαμε στους σύγχρονους μελετητές που δεν βλέπουν καμμία σχέση με το Αιγαίο. Έτσι αποφάσισα να μην ασχοληθώ, ως μη ειδικός, με την αρχική κοιτίδα των Φιλισταίων. Γνωρίζω βέβαια ότι απαντώνται στα κείμενα του Ραμσή και κυρίως στη Βίβλο, απ' όπου συνάγεται ότι η Κρήτη δεν ήταν η αρχική τους κοιτίδα. Αλλά με αυτά που διάβαζα τώρα τελευταία για την κεραμική τους, μπερδεύτηκα ακόμη περισσότερο.

Ζαφειροπούλου: Πολύ μου άρεσαν οι ιδέες σας. Εκείνο που ήθελα να πω είναι ότι για τα θηραϊκά έχουν γίνει αναλύσεις όλων των πηλών και από τον ΔΗΜΟΚΡΙΤΟ και από τους Γάλλους από την Λυών. Όταν κάναμε ανάλυση των πηλών των προϊστορικών της Θήρας, τον πηλό φαίνεται ότι τον έφερναν από τη Νάξο διότι η Νάξος έχει ένα μοναδικό υλικό, που οφείλεται στη ομίριδα. Βρήκαν, λοιπόν, πηλό της Νάξου σε όλα τα γεωμετρικά και αρχαϊκά που δώσαμε για δείγμα.

Τιβέριος: Χαίρομαι για τις πληροφορίες που μου λέτε. Δεν τις ήξερα αλλά ενισχύουν τις απόψεις που διατύπωσα στη χθεσινή συνεδρία σχετικά με τη χρησιμότητα των αναλύσεων του πηλού. Τα τελευταία χρόνια μελετώ τα παραδοσιακά κεραμικά εργαστήρια του ελλαδικού χώρου και με έκπληξη διαπιστώνω ότι πολλά έχουν πηλό από περιοχές, που απέχουν πολλά χιλιόμετρα από το χώρο των εργαστηρίων. Επομένως, εάν πραγματικά ο πηλός της Θήρας δεν ενδείκνυται για κατασκευή αγγείων, θα έφερναν πηλό από άλλα μέρη. Άλλωστε, ξέρουμε ότι η Θήρα με τη Νάξο είχαν σχέσεις. Να σας πω και κάτι άλλο που θυμάμαι από το δικό μου νησί. Το 1955 καϊκια από την Σίφνο έρχονταν στη Άνδρο και έφτιαχναν σιφνιώτικα σταμινιά με σιφνιώτικο πηλό, που τον είχαν για σαβούρα, για έρμα, μέσα στο καϊκι τους. Κάποια στιγμή που τελείωνε αυτός ο πηλός, έπαιρναν πηλό από την Άνδρο και έκαναν σιφνιώτικα σταμινιά, αλλά και σχήματα προσαρμοσμένα στην τοπική παράδοση της Άνδρου. Γι' αυτό έχω πολλές επιφυλάξεις με τις

αναλύσεις των πηλών. Σας υπενθυμίζω ότι ο αείμνηστος Ζαφειρόπουλος έχει βρει μικκύλα αγγεία «γραμμικού νησιώτικου ρυθμού» στη Θήρα, πράγμα που με κάνει να πιστεύω ότι αυτά είναι τοπικής παραγωγής. Ένας μεγάλος αριθμός αγγείων του «γραμμικού νησιώτικού ρυθμού» της Θήρας, πιστεύω ότι έγινε στη Θήρα με πηλό από τη Νάξο.

Θέμελης: Αναγκαστικά η συζήτηση εντοπίζεται στα δύο πυροτεχνήματα που πετάξατε στο τέλος, και μάλιστα κακώς, διότι η ουσία της ομιλίας σας βρίσκεται στην φοινικική οινοχόη και στον πλούτο των εισαγωγών από διάφορα κέντρα του νότου και της ανατολής στην περιοχή του Καραμπουρνακίου. Η κ. Κάντια έθεσε σωστά το θέμα της κεραμικής των Φιλισταίων. Δεν θέλω να υπεισέλθω σ' αυτά που είχε πει παλαιότερα ο Desborough. Είναι θέμα της μεγάλης χρονικής απόστασης που τα χωρίζει. Είναι απίθανο οι άνθρωποι να είχαν έρθει σε άμεση επαφή με αυτό το στυλ, που είχε ξεφτίσει τελείως εκεί στην Παλαιστήνη μετά τον 10ο αι. π.Χ. και κάτω. Ας πάρουμε ότι τον Γολιάθ τον σκότωσε ο Δαβίδ τον 10ο αι. π.Χ. και έσβησαν οι Φιλισταίοι. Δεν είναι δυνατόν με τέτοιου είδους μορφολογικές συγκρίσεις να βγάζουμε συμπεράσματα.

Τιβέριος: Τότε υποχρεώνομαι κ. Θέμελη να σας διαβάσω το πώς τελείωσα την ανακοίνωσή μου: «Θέλω και πάλι να τονίσω ότι οι παραπάνω σκέψεις, οι σχετικές με τα δύο ερωτήματα που διατύπωσα, στηρίζονται σε εξωτερικά στοιχεία και χρειάζονται τεκμηρίωση για να αποτελέσουν βάση για περαιτέρω συζήτηση».

Θέμελης: Τότε είναι καλύτερα να κλείσουμε εδώ την συζήτηση και να περιμένουμε να δούμε τί θα γίνει στο μέλλον.

Walter-Καρούδη: Θέλω να πω πόσο χαίρομαι - πέραν των όσων μάθαμε για το Καραμπουρνακί - που επιμένετε τόσο πολύ και ρητά λέτε ότι αυτή η θεοποίηση της ανάλυσης του πηλού με όλα τα λάθη είναι χαρακτηριστική. Στην αγωνία μας να βρούμε, ξεχνούμε ότι το μόνο σίγουρο είναι ο παραστατικός χαρακτήρας του έργου και προσπαθούμε να γαντζωνόμαστε. Συμφωνώ, επίσης, ότι το γραμμικό νησιώτικό, αυτά που βρέθηκαν στη Σαντορίνη είναι θηραϊκά με σχέσεις με τη Νάξο και καμμία με την Πάρο. Ο ρυθμός αυτός υπάρχει και στην Μήλο. Εκείνο που χαίρομαι είναι που λέτε ότι πρέπει να σταματήσει αυτή η θεοποίηση της ανάλυσης των πηλών.

Τιβέριος: Θέλω να πω κάτι που έχει σχέση με την ανα-

κοίνωση της κ. Grasso για τους ροδιοκρητικούς αρυβάλλους από τις ανασκαφές στους Λεοντίνους της Σικελίας. Πρόκειται για αγγεία όχι πολυτελείας και όμως υποστηρίζεται ότι κατασκευάζονταν στη Ρόδο, στην Κόρινθο, στη Σικελία. Και αναρωτιέμαι γιατί. Ασφαλώς για το περιεχόμενό τους. Φαίνεται ότι τις πρώτες ύλες, που χρησιμοποιούσε το εργαστήριο για να φτιάξει το άρωμα που περιείχαν τα αγγεία αυτά, τις εύρισκαν στη Ρόδο, Κόρινθο, Σικελία. Έτσι χρησιμοποιούσαν και πηλό από τα μέρη αυτά για να φτιάξουν τα αγγεία με τα οποία προωθούσαν το άρωμά τους στις αγορές. Η περίπτωση των αγγείων αυτών δείχνει καθαρά πόσο επισφαλείς είναι ορισμένες φορές οι ομαδοποιήσεις των αγγείων, που βασίζονται μόνο στην ομοιότητα του πηλού τους.

Χατζή-Βαλλιάνου: Αν κατάλαβα καλά, απ' όσα μάς δείξατε, οι Φοίνικες είχαν ελάχιστη παρουσία στο βόρειο Αιγαίο.

Τιβέριος: Πράγματι, αυτό υποστήριξα. Ότι δηλαδή η φοινικική παρουσία εδώ δεν ήταν πολύ έντονη.

Χατζή-Βαλλιάνου: Θέλω να κάνω την αντιδιαστολή ότι, αντίθετα, υπήρχε πολύ πιο έντονη σχέση με τους Ετρούσκους.

Τιβέριος: Βέβαια. Και όσο πάμε προς την Ισπανία, η παρουσία τους γίνεται ακόμη πιο έντονη.

Κούρου: Θέλω να κάνω ένα μικρό σχόλιο. Ο κ. Τιβέριος, με τη γνωστή του μαεστρία, άρθρωσε την ανακοίνωσή του σε δύο επίπεδα: ένα για το Καραμπουρνάκι, όπου είχε αυτή τη φοινικική εισαγωγή και ένα δεύτερο για το νότιο Αιγαίο, όπου είχε την αφορμή να κάνει μια φοινικική εισαγωγή. Συνεπώς, βρίσκω θεμιτή τη συζήτηση για το δεύτερο. Βρίσκω πολύ γοητευτική την πρόταση για τα θηραϊκά. Διότι, πράγματι, εάν η εικονογραφική ανάλυση είναι ένα εργαλείο προσέγγισης των αγγείων, τα θηραϊκά αγγεία με αυτήν την ανάλυση μένουν μετέωρα μέσα στην εικονογραφία του Αιγαίου τον 7ο αι. π.Χ. Μπορεί να έχουμε μεμονωμένα στοιχεία, αλλά ως σύνθεση είναι ένα ξένο σώμα. Αντίθετα, η ομοιότητα με τα κυπριακά είναι εντυπωσιακή και απορώ πώς κανείς μας δεν το σκέφτηκε έως τώρα. Όσο για την εξήγηση, που απαιτείται για το πώς γίνεται αυτό, πιστεύω ότι είναι πάρα πολύ εύκολη, διότι οπωσδήποτε υπάρχουν κυπριακές εισαγωγές και βεβαίως ο φοινικικός χαρακτήρας, που η παράδοση αποδίδει στη Θήρα, αυτό το επιτρέπει. Είναι μεγάλη συζήτηση να το εξηγήσει κανείς τώρα και να μου

επιτρέψετε να μην μπω σ' αυτό. Όσον αφορά τη δεύτερη ρητορική ερώτησή σας, για το «νησιωτικό γραμμικό ρυθμό», είναι ένα πολύ πιο δύσκολο θέμα. Πράγματι οι αναλύσεις των πηλών δείχνουν ναξιακά. Το σχόλιο που θέλω να κάνω είναι αυτό που λένε οι Εγγλέζοι γι' αυτές τις αναλύσεις, ότι δηλαδή είναι απολύτως reliable, διότι δεν είναι χημικές αναλύσεις αλλά πετρογραφικές αναλύσεις. Την πιστότητα των πετρογραφικών αναλύσεων κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει αυτή την στιγμή. Οι πετρογραφικές αναλύσεις, που έκανε η κ. Gautier, είναι απολύτως αξιόπιστες και μπορούμε να βασιστούμε σε αυτές. Συνεπώς, πρέπει να δεχτούμε ότι ο πηλός είναι από τη Νάξο και υπάρχουν στοιχεία τεχνολογικά που το συνδέουν με τη Νάξο αλλά θα με σταματούσε η διάδοση των αγγείων αυτών, η οποία είναι έξω από τη Νάξο. Ως προς τα φιλισταϊκά, είναι πολύ μακρινά και πολύ σωστά τα είπε η κ. Κάντα. Αν, όμως, ψάξει κανείς, ίσως την απάντηση τη βρει σε ένα παλιό και σοφό άρθρο του Benson για τα κρητικά πουλιά, στο *Journal of Near Eastern Studies*, όπου προσπαθεί να δει τα ανατολίζοντα πουλιά της Κρήτης καθαρά εικονογραφικά και νομίζω είναι πάρα πολύ πειστικός. Επομένως, αυτό που λέτε κατευθείαν μπορεί να είναι έμμεσο.

Τιβέριος: Για το πρώτο συμφωνώ. Για το δεύτερο δεν αμφισβήτησα ότι ο πηλός είναι ναξιώτικος. Όποιος, όμως, πάει στη Θάσο - μία αποικία της Πάρου - και δει όλη την κεραμική που υπάρχει εδώ, δεν μπορεί να πει ότι τα παριανά αγγεία της Θάσου δεν είναι παριανά αλλά είναι ναξιώτικα επειδή - με βάση τις αναλύσεις - ο πηλός τους είναι ναξιακός. Αν συμβαίνει αυτό, τότε κάτι δεν πάει καλά. Όσον αφορά το τρίτο θέμα που θίξατε, πράγματι, για μένα παίζει μεγάλο ρόλο το πού βρίσκονταν αρχικά οι Φιλισταίοι. Προσωπικά θεωρώ πιθανότερο να βρίσκονταν κάπου στο Αιγαίο. Ωστόσο, καθώς αυτό αμφισβητείται τον τελευταίο καιρό, ως μη ειδικός, δεν προχώρησα περισσότερο το όλο θέμα.

Σημαντώνη-Μπουρνιά: Δεν θέλω απάντηση στην ερώτηση που θα κάνω. Θα μου την δώσετε κατ' ιδίαν. Η ερώτησή μου αφορά σε εκείνα τα εξαιρετικής ποιότητας ερυθροβαφή ωκέλυφα αγγεία πόσεως και την πιθανή σχέση τους με την ερυθροβαφή φοινικική κεραμική.

Τιβέριος: Βρήκαμε και το εργαστήριο, αλλά θα σας τα πω κατ' ιδίαν.

Τσιμποπούλου: Δύο μικρές παρατηρήσεις έχω να κάνω.

Πρώτα-πρώτα, η κυρία Κούρου τα είπε πολύ καλύτερα από μένα, διότι είναι κρίμα να πετάμε συλλήβδην τις επιστημονικές αναλύσεις. Είναι καταπληκτική η στυλιστική ανάλυση και όλοι μας έχουμε προσπαθήσει να κάνουμε, αλλά πρέπει κάποτε να μάθουμε να ρωτάμε τις σωστές ερωτήσεις στους συναδέλφους - τους λεγόμενους scientists - διότι αν ρωτάμε τις σωστές ερωτήσεις, θα τους βοηθήσουμε να μας δώσουν απαντήσεις μέσα από τις δικές τους μελέτες. Στην Κρήτη, όπως ξέρετε, εφαρμόζουμε πάρα πολλά τέτοια πετρογραφικά προγράμματα και έχουμε βρει πάρα πολλές απαντήσεις. Επίσης, το γεγονός ότι κάποιος Σίφνιος πήγε στην Άνδρο και πήρε τον πηλό από εκεί, είναι πάρα πολύ σημαντικά πράγματα αν τα μεταφέρουμε στην Εποχή του Σιδήρου ή και πιο πριν. Είναι πάρα πολύ σημαντικά και ίσως οι πετρογραφικές αναλύσεις να μάς δώσουν μιαν απάντηση γιατί αυτό ψάχνουμε στην αρχαιολογία, την ζωή των ανθρώπων.

Τιβέριος: Δεν έχω αμφισβητήσει την αξία των αναλύσεων αυτών. Είπα ότι δεν είναι πανάκεια οι αναλύσεις των πηλών. Είναι χρήσιμες, αλλά δεν είναι πανάκεια.

Τσιμπούλου: Επανερχομαι στο θέμα των φιλισταϊκών διότι έχω προβληματιστεί πολύ. Επειδή στο τέλος της Εποχής του Χαλκού, στην Κρήτη, κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ, τα εικονογραφικά είναι κυρίως σε μεγάλες επιφάνειες, ή σε λάρνακες ή σε πίθους, ή σε μεγάλες πυξίδες, μήπως θα έπρεπε να σκεφτούμε ότι αυτά τα μοτίβα μεταβιβάστηκαν, επέζησαν σε άλλα υλικά, όπως σε υφαντικά, κεντητικά, ξύλινα, διότι στην κεραμική δεν υπάρχει συνέχεια.

Σταμπολίδης: Θα ήθελα να προσθέσω κάτι, σε σχέση με την πρόκλησή σας, να συνδέσουμε την παρουσία των Φοινίκων στη Θήρα, την Κρήτη, αλλά και με τον πατέρα της Ιστορίας, τον Ηρόδοτο, έτσι όπως το πλέξατε κι εσείς. Χθες, στην ανακοίνωσή μου, σας έδειξα έναν ΥΓ θηραϊκό στάμνο πάνω στον οποίο υπήρχε μια χάλκινη φοινικική φιάλη. Θα ήθελα να συνδέσω αυτό που σας έδειξα με αυτό που είπατε εσείς και με αυτό που λέει ο Ηρόδοτος για τους Θηραίους εμπόρους, που ανεβαίνουν στην Αξό και υπάρχει η ιστορία της Φρονίμης, σύμφωνα με την οποία ο βασιλιάς της Οάξου έδωσε την θυγατέρα του που ήταν άτακτη - παρά το όνομά της - να την πνίξουν στην θάλασσα. Αυτοί το υπο-

σχέθηκαν να το κάνουν και πηγαίνοντας προς την Θήρα την έριξαν μεν στη θάλασσα αλλά την ξαναβέβασαν πάνω στο πλοίο με το σκοινί. Θα ήθελα, απλά, να τονίσω αυτή τη σχέση με τους Φοίνικες, τη Θήρα, την Ελεύθερνα και την Αξό και με τα γράμματα, όπως το δίγαμμα, ότι δηλ. αυτά πηγαίνουν πολύ καλά μαζί.

Μαρκέτου: Σε σχέση με αυτά που λέγονται τους Φοίνικες, οι οποίοι αποκαλύπτονται. Η μυθολογία της Ρόδου αποκαλύπτει τους Φοίνικες με έναν τρόπο που δεν το περιμέναμε. Δηλαδή, βλέπουμε για παράδειγμα, πέραν από τις μιμήσεις των κυπριακών ληκυθίων με τα αρώματα, όπου κάποια ομάδα Κυπρίων μιμείται με ντόπιο πηλό - όπως φαίνεται στο γυμνό μάτι, χωρίς να έχουμε κάνει αναλύσεις - κυπριακά αγγεία και πουλάει αρώματα μέσα σε αγγεία που είναι φτιαγμένα εδώ και φτάνει μέχρι την Ιταλία. Αυτή η ομάδα των Φοινίκων, που μένει στη Ρόδο, φαίνεται ότι υπήρχε και παλαιότερα. Αυτό φαίνεται από μία καταπληκτική ποσότητα μιμήσεων κυπριακών milk bowls και παλαιστινιακών spindle bottles, που γίνονται από ντόπιο πηλό εδώ στη Ρόδο, και δεν θα τολμούσα να το πω μόνη μου - γιατί θα μου επιτεθούν και οι προϊστορικοί συνάδελφοι και οι γεωμετρικοί - εάν δεν τα έδειχνα στον κ. Καραγιώργη, ο οποίος εντυπωσιάστηκε από το πλήθος και την ομοιότητα. Και είναι μοναδικό αυτό το εύρημα, αυτά τα χαρακτηριστικά milk bowls, τα οποία φτιάχνουμε εδώ με τις γνωστές διχαλωτές λαβές (wishbone handles) και τώρα θα παρουσιαστούν σε έναν τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Bietak το 2003 και δείχνουν ότι όταν η μυθολογία μιλάει για τους Φοίνικες, για τον Φάλανθο και την Ιαλυσό, δεν είναι μόνο στα ΥΓ χρόνια αλλά ότι υπάρχει μια επαφή πολύ παλαιότερη. Αυτοί δεν είναι Φοίνικες αλλά είναι Κύπριοι οι οποίοι ζουν εδώ. Η σχέση ξεκινάει από πιο παλαιά. Δηλαδή, όπως ακριβώς στα ΥΓ χρόνια έχουμε Κύπριους που ζουν εδώ, έτσι έχουμε και παλαιότερα και ανατολίτες. Υπάρχει και μια επιγραφή, που δεν έχει ακόμη διαβαστεί, σε ένα ΥΜ ΙΒ αγγείο που θυμίζει Παλαιστίνη και όλες αυτές τις περιοχές πριν από τους Φοίνικες.

Τιβέριος: Σχετικά με την μυθολογία, ήθελα μόνο να πω ότι ανήκω σ' αυτούς που πιστεύουν ότι πίσω από τους περισσότερους μύθους κρύβεται μια πραγματικότητα. Δύσκολο για εμάς είναι να βρούμε αυτήν την πραγματικότητα. Εδώ είναι το πρόβλημα.